

С. С. КРАВЧЕНКО

Сергій Сергійович Кравченко, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Київського університету права НАН України

**ПОГЛЯДИ ОЛІВЕРА ВЕНДЕЛЛЯ ХОЛМСА НА ПОНЯТТЯ
«ЗАКОН», «ПРАВО» І «СВОБОДА СЛОВА»**

Грунтуючись на історичному аналізі становлення і розвитку закону, Олівер Холмс вважав, що закон споконвічно виник з напівсвідомо засвоєних «зовнішніх стандартів» поведіння, проходження яким було дотримуваним звичаєм у конкретному суспільстві. Виходячи із соціального розуміння закону, він сподівався, що закон згодом перетвориться в інструмент, призначення і застосування якого будуть повністю відповідати суспільній самосвідомості. Ці міркування Холмса змінили загальне ставлення до розуміння втримування закону. Правда, через кілька років після публікації «Звичаєвого права», у своїй знаковій статті «Шлях закону» (The Path of Law, 1897) він скептично говорив про суспільний «зовнішній стандарт». Беручи участь у судових розглядах і приймаючи відповідні постанови і рішення в рамках трудових конфліктів 1890-х років, він переконувався у тому, що такі «зовнішні стандарти» не завжди існують. Вплив необхідностей поточної реальності, що домінують, моральних і правових теорій, політики суспільних інститутів і навіть забобонів, які судді розділяють зі своїми сучасниками, має значно більше значення для визначення правил поведінки і керування, чим логічні побудови правового кодексу¹. Холмс скептично сприймав тезу про те, що єдиною чинністю, що сприяє розвитку і застосуванню закону, є логіка. Він уважав його помилковим і зв'язував із впливом методології викладання правових наук, де особлива увага приділялася логічним процесам, аналогіям, розходженням і дедукції. Недолік логічного методу, як він думав, укладається в прагненні знайти визначеність, упевненість і незаперечну істину. Але історична практика показала, що закони, як і вся навколишня реальність, не залишаються незмінними на всі часи. Упевненість, віра в непогрішність ухваленого рішення, абсолютна істина є ілюзією, точно так само, як особиста переконаність (certitude) не може служити тестом для встановлення істинності фактів (certainty)². За кожною логічною формою стоїть виражене вербально або неусвідомлено судження про відносну цінність і важливість конкуруючих правових підстав. Холмс не брав під сумнів важливість і необхідність логіки в законоположеннях. Але він стверджував, що правова система дуже відрізняється від системи аксіом, з яких можна виводити правильні, незаперечні рішення. Правові рішення не можна виводити із загальних принципів, як геометричні теореми виводяться з геометричних аксіом. Університетським викладачам варто переконати своїх студентів, що необхідно завжди брати до уваги й раціонально оцінювати соціальні причини й наслідки своїх рішень. Якби судді виразно і ясно розуміли проблеми соціальної користі, які виправдують застосування закону, вони були б менш упевнені у своїх логічних висновках і зрозуміли, що не були безсторонні під час обговорення спірних питань. У програму правового утворення, уважав Холмс, необхідно включити економіку й статистику. Знання цих предметів буде сприяти яснішому розумінню того, буде чи ні застосування даного закону мати корисні наслідки для суспільства. Для юриста-практика знання того, як закон застосовується практично в «поті й крові» реально життя і наскільки повно він задовольняє потреби й інтереси суспільства важливіше, ніж його логічно точне вербальне вираження або історичні підстави і прецеденти. Ця прагматична позиція Холмса, заснована на постулаті практичної значимості наслідків, зіграла ключову роль у становленні правового реалізму в американській філософії права.

Пропонуючи змінити програму правового утворення, Холмс мав не лише через статистику і економіку, а й соціальні науки в цілому. Він стверджував³, що суддя не завжди під час обговорення спірних питань адекватно інтерпретує закон з погляду суспільної справедливості і користі. Постулат «суспільної користі і справедливості» означає просування рішень, що сприяють прогресивному розвитку суспільства, а не задоволення інтересів якого-небудь соціального класу. Судовий розгляд і правова система в цілому, з його погляду, є форумом, у рамках якого протиборчі сторони можуть дозволяти свої конфлікти, не прибігаючи до силових методів. Суддя не повинен апіорі співвідносити свої особисті преференції з тим або іншим законом, забуваючи, що, те, що він вважає незаперечним принципом, для половини його колег представляється невірним або помилковим⁴. Професійний і громадянський обов'язок судді полягає у тому, щоб судові рішення було результатом відкритого обговорення суспільної значимості застосування даного закону, особливо його економічних наслідків, у даній судовій колізії. Справедливість застосування саме даного закону повинна ґрунтуватися на емпіричних дослідженнях фахівців з економічних і соціальних наук.

Холмс уважав, що даремно міркувати про суть всіх правових систем. Усяка правова система має локальний характер, специфічний для даного місця й часу. Поняття «закон сам по собі» було для нього нісенітницею. Закон завжди є голосом якого-небудь суверена або квазімарновіра, більше того, він є артефактом історії. Всі закони виникли, розвивалися, приймалися й відкидалися у відповідь на мінливі соціальні обставини, труднощі або потреби. Закон охоплює як минуле, так і майбутнє людської соціальної організації. Ця тема по-

вторюється в багатьох його лекціях і статтях, він порівнює закон із чарівним дзеркалом, у якому відображаються життя багатьох поколінь⁵; знання закону веде до антропології, політичної економії, теорії права, етиці, і, таким чином, до світогляду кожної індивідуальної людини; я почитаю закон як найбільший продукт людського розуму.

Серед постулатів правової філософії Холмса, що дотепер не знайшли однозначного визначення, особливий інтерес критиків і прихильників викликала його концепція значимості моральних міркувань при аргументації застосування закону. Він багато разів вертався до міркувань про співвідношення моралі й закону, затверджуючи, що закон є свідком морального життя суспільства, а історія закону є історією морального розвитку суспільного світогляду і відносин. Холмс розумів закон у контексті культурної еволюції і попереджав про небезпеку змішання правових і моральних аспектів у судочинстві. Для того, щоб зрозуміти щиру суть закону, багато разів писав він, необхідно відразу ж відмовитися від етичних міркувань. Він пропонував конкретний діловий підхід до визначення відмінності моралі від закону – для того, щоб винести об'єктивне рішення, необхідно строго й чітко розділити поняття юридичних прав і обов'язків, з одного боку, і морального права й боргу, з іншої. Це не значить, що між законом і мораллю немає взаємозв'язку. Закон випливає з домінуючих канонів моральних подань, він ґрунтується на моральних принципах людського співжиття. Але закон, стверджував Холмс, не може бути ототожнений з мораллю. Він не переходить межі специфічних рис багатьох і різних правових систем. У ньому немає ознак системи перших принципів або аксіом, на яких можуть бути засновані правильні судові рішення. Історія знає багато випадків прийняття несправедливих законів. Закон і мораль представляють два різних концептуальних поняття. Вони можуть так чи інакше перетинатися, еволюція закону може представляти прогрес із моральної точки зору⁶. Хоча слова «борг, право, намір» і багато інших відіграють роль як у правовому, так і моральному дискурсі, їхні значення не збігаються в цих контекстах. Закон не може ґрунтуватися на модальних вербальних формулах. Скептицизм Холмса щодо присутності і ролі модальних слів, що передають моральні поняття в законоположеннях, виражався в сумніві – не виграв би закон, якби вони всі були вилучені з юридичного лексикону. Він аргументував свою думку тим, що не всі законні моральні вимоги можуть бути юридично дотримані або встановлені. Для того, щоб зрозуміти закон, вважає Холмс, варто пам'ятати про те, що правові встановлення нічим не нагадують систему вічних моральних заповідей. Юридичний обов'язок і правовий борг повинні розглядається у термінах наслідків, що вимагають судових санкцій, якщо поведіння не відповідає певній моделі, а юридичне право не означає нічого, крім наслідків дії, що відповідають заданому поведінковому зразку. Один з багатьох пагубних наслідків змішання понять права й моралі пов'язане з тим, що в теоретичних міркуваннях права й обов'язки розглядаються абстрактно, що існують поза і незалежно від наслідків, що виникають у результаті їх порушення. На цих тезах Холмс будував свою теорію, у якій закон визначається як пророкування – prediction theory. Закон, стверджував Холмс, не означає нічого, крім пророкування, головним чином пророкування того, що буде зроблено судом у певній ситуації – що буде причиною покарання або інших дій суду і яку міру покарання за це визначить суд. Основні поняття про права і обов'язки, якими оперує юриспруденція, є по суті пророкуваннями того, що порушення або недотримання закону спричинить реакцію правоохоронних органів. Люди звертаються до юристів для того, щоб довідатися, де, коли і яких санкцій їм варто побоюватися. Вони хочуть знати, як суд буде діяти в даних конкретних обставинах. Основні права та обов'язки адвоката Холмс називав пророцтвом або пророкуванням – професійний правовий борг адвоката полягає в тому, щоб пророчити або попередити людину, що здійснення або відхилення від здійснення якихось дій, спричинить певні санкції суду. Точно так само адвокат повинен роз'яснити юридичні права для того, щоб визначити правовий простір, за межами якого можуть виникнути ті або інші наслідки. З іншого боку, важливо знати правила поведінки, обкреслені в законі, для того, щоб зрозуміти або вгадати, що судді можуть зробити або для того, щоб змусити їх діяти. Із прагматичної точки зору закон є не просто інструментом передбачення або пророкування. Ступінь відповідальності й, відповідно, застосування правових санкцій визначається на підставі фактів, прямих і побічних доказів – якщо людина робить або не робить якісь дії, вона буде відповідати за це перед судом і понесе те або інше покарання, передбачене законом для оцінки подібних діянь. У міркуваннях Холмса не йдеться, що призначення, утримування й функції закону обмежуються винятково рамками передбачення. У них втілюється ідея прагматичної максими Ч. С. Пірса, відповідно до якої для того, щоб одержати подання про об'єкт, необхідно продумати, які практичні наслідки можуть бути з ним зв'язані. Пірс затверджував, що для цього варто продумати ймовірні обставини, які можуть виникнути у зв'язку або в результаті передбачуваної дії й перевести свої питання в умовне нахилення – якщо я зроблю це, то.... Роблячи або не роблячи те або інше діяння, людина повинен усвідомлювати про можливі наслідки свого поведіння. Постулат, на якому ґрунтується сучасне знання про світ, будується на затвердженні, що існує кількісне співвідношення між явищем, дією або подією, причинами, які їм передували, і наслідками, до яких вони привели. Поза законом причин і наслідків людина не може мислити.

Холмс роз'ясняв свою позицію, звертаючись до концепції «поганої людини» – bad man. Як у хорошій людині, що не думає про здійснення протиправних дій, так і в поганій людині, схильній до правопорушення, знайдеться чимало причин не прагнути до зустрічі з охоронцями громадського порядку. Однак у їхньому поведінні чітко проявляється різниця між мораллю й законом. Холмс не стверджував, що між законом і мораллю відсутній взаємозв'язок. Навпаки, він доводив, що норми закону ґрунтуються на моральних поглядах і етичних принципах суспільства. Але Холмс звертав увагу на мотивацію поведінки обох персонажів. Йому були цікаві розходження в споконвічних імпульсах, що спонукають кожного з них на певну суспільно зна-

чиму дію. Для «поганої людини» важливі не абстрактні моральні посили, на яких ґрунтується закон. Його цікавлять тільки матеріальні, фактуальні наслідки знання закону, які він може передбачати сам або за допомогою адвоката. Більше того, знаючи, що статuti, правила й прецеденти можна розуміти неоднаково, він хоче знати не їх, а як судді можуть інтерпретувати закон у його конкретному випадку. Етичні правила, прийняті й дотримувані його сусідами, не мають для нього ніякого значення, але, йому не байдужні правові обмеження, у рамках яких він може потрапити або не потрапити у в'язницю. Для хорошої людини причини його поведінки, як у рамках закону, так і поза ними, лежать в його самосвідомості, достоїнства й совісті. Холмс визначав закон як пророкування, пророцтво щодо того, як діятимуть судді і нічого більше претензійного. Ці тези привернули увагу до проблеми суспільної самосвідомості й послужили благодатним ґрунтом для розвитку теорії правового реалізму й економічної юриспруденції.

Як і багато хто з його попередників, Холмс довгий час не міг розібратися у заплутаних юридичних правилах людських поведінь у рамках звичаєвого права. До моменту видання своєї книги він, очевидно, на решті знайшов принцип, по якому ці правила можна організувати в більш-менш чітку систему. Він виходив з тези про те, що у кожній окремій судовій справі головне питання постає в тому, чи буде визначена відповідальність і її міра. З його погляду, закон розвивався в напрямку максимального обмеження сфери відповідальності. Правопорушення потрапляли в сферу відповідальності тільки тоді, коли з погляду суспільства вони представляли навмисну або передбачувану небезпеку. Ціль кримінального закону полягала в тому, щоб запобігти або визначити антисоціальне поведіння по зовнішніх ознаках, не заглиблюючись у причини, що мотивували правопорушника. Так само закон про контракти і договори зводився до простої універсальної пропозиції. Після висновку контракту особа, що дала зобов'язання, мала дві опції – або виконати контракт, або «платити неустойку», якщо зобов'язання не виконане. Визначити, чи був контракт укладений і чи був він виконаний, впливало на підставі об'єктивних зовнішніх стандартів. Контракт уважався невиконаним на підставі різних ознак. Наприклад, з появою матеріальних порушень у писемній формі контракту, контракт анулювався. Це правило погано зрозуміле в сучасних умовах, мало сенс у далекі часи, коли контракт був невіддільний від пергаменту, на якому він був записаний. Якщо в документі була зірвана печатка або з'явилися інші ушкодження, відновити документ не було можливості, й зобов'язання, таким чином, більше не існувало. Так само і визначення розміру, форми й вартості відшкодування збитку виражалося досить розпливчатою вербальною формулою – сума, що розумна людина вважала б достатньою. А сама компенсація виплачувалася тільки за наявності нешкодженого письмового документа. Це правило в більш чіткій інтерпретації дотримується й тепер – відшкодування видатків за некондиційний товар не буде надано, якщо чек, що засвідчує його покупку, розірваний або знищений.

Вивчивши історію розвитку звичаєвого права в його письмовій формі і принципи застосування його доктрин у різних окремих судових справах, Холмс дійшов висновку, що трактування понять «право» і «борг» виходить із безладних і довільних принципів, заснованих на повазі до традиційних джерел англо-американської юриспруденції. Твердження «ми завжди так чинимо», на думку Холмса, не є достатньою причиною чинити так і надалі. У багатьох випадках традиційно прийняте правове встановлення застосовується не тому, що визначено дійсну причину й міру правопорушення, а тому що знайдено формальну причину його застосовувати, наприклад, відповідність прецеденту. Холмс не погоджувався з цим зазвичай застосовуваним правилом. Він уважав, що, хоча судові справи можна групувати по аналогічних або схожих ознаках, їх не можна ототожнювати, оскільки кожне правопорушення має свої неповторні причини й особливості. Свій об'єднуючий принцип він виразив у постулаті – відповідальність повинна бути визначена в тому випадку, коли порушення правил поведінки або закону заподіює шкоду, що звичайна людина могла б передбачити. Заподіяна шкода, а не правопорушення, як таке, є центральним мотивом застосування закону. Закон повинен ґрунтуватися на політиці, у результаті якої можна уникнути невинуватої шкоди. Цей висновок Холмса був використаний в економічному аналізі закону.

Глибоке знання історії і філософії, дискусії в Метафізичному клубі, вплив Г.Спенсера радикально змінили характер орієнтації наукової аргументації Холмса. Істотним елементом його інтелектуальної трансформації було неприйняття формалізму в застосуванні закону в судовій практиці й викладанні права в Гарварді. Пропоновані ним нові принципи аналізу ґрунтувалися не на апіорних, традиційних ідеях і правилах типізації, а на відносинах і ймовірностях, що призвело до скептицизму відносно релевантності концепцій природного права й поняття цивільних прав. Холмс стверджував, що інтерпретація поняття «право» і його кодифікованих статутів не має статусу абсолютної й апіорно обов'язкової. Таке розуміння суперечить щирому значенню й релевантності цих понять у житті всякого суспільства, Воно корениться в абстрактних філософських конструктах і теоріях, заснованих на концепції природного права. Законоположення визначаються у процесі соціального розвитку і повинні бути врівноважені потребами того суспільства, що випробувало необхідність їхнього створення. У контексті такого прагматичного розуміння роль суду складається не в захисті якихось вічних, непорушних стандартів, а в застосуванні заходів, здатних підтримати баланс між соціально встановленими правами й соціальними потребами. Серед істотно важливих для вільного суспільства прав Холмс виділив право на вільне висловлення. Його кар'єра склалася таким чином, що на його долю випала розробка конституційних правил волі слова у воєнний час. Протягом Першої Світової Війни у Верховному Суді США розглядалися кілька судових справ про обвинувачення в протидії американській участі в цій війні. У своєму висновку у відповідь на апеляції в справі «Шенк проти США, 1919» Холмс визнав наявність конфлікту між правом на вільне висловлення й інтересами уряду воюючої сторони зберегти

безпеку своїх громадян. Виходячи із цих міркувань, він запропонував свою теорію «ясної, наявної небезпеки» (clear and present danger) і обґрунтував пов'язаний з нею характер обмежень волі слова.

Відповідно до Холмса, нерозумно карати людей за непопулярні або неприйнятні для уряду думки. Ще в перших ковенантах американських переселенців проголошувалося право людини висловлювати протест, якщо законні влади перевищать свої повноваження. Свобода слова визнавалася способом народовладдя (people-power), за допомогою якого можна викоринити корупцію й зупинити поширення тоталітаризму. В одному зі своїх найвідоміших рішень – особливій думці в справі «Abrams vs United States» – Холмс писав, що Конституція є експериментом так само, як і все життя є експериментом. Грунтуючись на цьому висновку, він вважав, що необхідно постійно пильно стежити за тим, щоб не припинялися спроби вільного висловлення, навіть, якщо вони кому-небудь не подобається або комусь здається, що вони можуть мати небажані наслідки. Він був переконаний, що найкращим тестом істини є «вільна торгівля ідеями». Теоретична основа Конституції США, зауважував Холмс, ґрунтується на постулаті, що істинність ідеї перевіряється в конкурентній боротьбі на ринку ідей. Свобода слова не є абсолютною. І хоча не всяке критичне політичне висловлення досягає рівня «ясної, наявної небезпеки», Конгрес і Верховний Суд мають законні повноваження встановити припустимі обмеження свободи слова, особливо у воєнний час. Разом із тим, політична незгода не повинна переслідуватися, тому що саме можливість впливати на світогляд країни становить принцип вільної конкуренції в дискурсі, якому варто особливо пристрасно захищати. Конституційність висловлювання залежить від обставин, у яких воно було озвучено. Ніяка розумна інтерпретація Першої Поправки Конституції США не захистить висловлення, які можуть викликати силовий ефект, наприклад, стаття Конституції про право на свободу слова не захистить людину, що при великому скупченні людей, у переповненому театрі або на площі, закричить «пожежа», зніме помилкову тривогу, і посіє паніку, наслідки якої можуть бути непередбаченими. Цим твердженням Холмс доводив, що вибір підстав для обмеження свободи слова є дуже вузьким. Питання в кожному окремому випадку полягає у тому, чи з'являється висловлення в таких обставинах і чи містить воно таку інформацію, яка може створити «ясну, наявну небезпеку» істотного суспільного зла, що Конгрес має право запобігти. Більшість членів Верховного Суду погодилася із прагматичними пропозиціями Холмса. Однак, йому ще неодноразово довелося уточнювати і деталізувати свою тезу про «clear and present danger» у наступних поданнях особливій думки, не згідної із судовим рішенням.

Отже, в американській історії права Холмс є юристом, що привніс у юриспруденцію філософські ідеї прагматизму, на основі яких:

- показав соціальний характер закону – життя закону не логіка, життя закону життєвий досвід;
- призивав до судової розсудливості – інтерпретація закону не повинна опиратися на особисті преференції або переконання;
- запропонував теорію «закон як пророкування»;
- розробив теорію закону з погляду «поганої людини»;
- поклав початок розвитку правового прагматизму – розуміння і застосування закону повинні ґрунтуватися на реаліях сучасного стану, інтересів і потреб суспільства. На його думку, це означало, вони повинні бути відділені від логіки, історії, економіки й, саме головне, від моралі;
- вектор філософії права, що пропонував Олівер Венделл Холмс молодший, спрямований у майбутнє і закликає суддів обмірковувати і зважувати цілі застосування закону, засобу досягнення цих цілей і ціну, яку потрібно за це заплатити.

¹ Holmes O. W. The Common Law . N-Y: Back Bay Books, 1964. – P. 127.

² Holmes O. W. The Path of Law. // Harvard Law Review, 1897. – № 10. – P. 458.

³ Там само. – P. 459.

⁴ Unger Managabeira Roberto. The Self Awakened: Pragmatism Unbound. Camdridge Ma.: Harvard UP, 2007. – P. 65.

⁵ Holmes J. W. The Profession of the Law, conclusion of a lecture delivered to undergraduates at Harvard, February 17th, 1886, in Marke, ed., The Holmes Reader. Cambridge Mass.: Harvard UP. – P. 101.

⁶ Naack Susan. In Legal Pragmatism: Where Does Th Path of the Law Lead Us? // American Jpurnal of Juripudence, Vol. 50, 2005. – P. 76.

Резюме

У статті «Погляди Олівера Венделля Холмса на поняття «закон», «право» і «свобода слова»» аналізується філософська думка видатного американського філософа права Олівера Венделля Холмса-молодшого щодо основних поняття права. Автор робить висновок, що Олівер Холмс є юристом, що привніс у юриспруденцію філософські ідеї прагматизму.

Ключові слова: закон, Олівер Холмс, право, прагматизм, свобода слова.

Резюме

В статье «Взгляды Оливера Венделля Холмса на понятие «закон», «право» и «свобода слова»» анализируется философское мнение выдающегося американского философа права Оливера Венделля Холмса-младшего относительно основных понятия права. Автор делает вывод, что Оливер Холмс является юристом, который привнес в юриспруденцию философские идеи прагматизма.

Ключевые слова: закон, Оливер Холмс, право, прагматизм, свобода слова.

Summary

In article «Ideas of Oliver Wendell Holmes, Jr. on concepts «act», «law» and «freedom of speech» converges philosophy ideas of a famous American philosophy of law Oliver Wendell Holmes, Jr., about basic converages of law. Author do conclusion: Oliver Holmes is foudner of pragmatism idea in jurisprudence.

Key words: act, law, Oliver Holmes, pragmatism, freedom of speech.

Отримано 5.04.2011

І. М. ЛУЦЬКИЙ

Іван Михайлович Луцький, кандидат юридичних наук, доцент Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

ХРИСТІЯНСЬКІ ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ І ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ М. ДРАГОМАНОВА

Серед діячів громадського руху значний внесок у розвиток історії політичної і філософської думки України вніс Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895 рр.), видатний український вчений і громадський діяч.

Неоднозначною є оцінка внеску М. Драгоманова та його ролі в історії української суспільної думки. Якщо І. Франко зазначав, що «Драгоманов був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упівнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виростилих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації», то для Д. Донцова немає гіршої лайки, ніж «драгоманівщина». Оцінюючи добу ХІХ ст. в історії українського духовного життя, як «добу упадку», останній вважає, що цим вона великою мірою завдячує «демоліберальній, космополітичній, братерсько-народній, соціалістичній, федералістичній пропаганді» М. Драгоманова.

Проте і критики, і послідовники М. Драгоманова були єдині в оцінці визначної ролі, яку він посідає в історії українського духовного життя другої половини ХІХ ст.

Саме тому, з урахуванням неоднозначності оцінок науковців та громадських діячів, питання світоглядних позицій М. Драгоманова в цілому та питання впливу християнських основ на його філософсько-правові погляди зокрема, залишається актуальним і важливим на даний час, що, у свою чергу, потребує додаткового наукового дослідження.

Питанню філософсько-світоглядних та державно-правових поглядів М. Драгоманова приділяли достатню увагу у своїх наукових працях І. Головацький, С. М. Злупко, Р. Іванченко, Є. Кирилук, С. М. Ріпецький, О. Ф. Скакун, В. В. Ставнюк та інші науковці.

Проте в науці залишається недослідженим питання тих християнських основ, які лягли в основу філософсько-світоглядних та державно-правових поглядів М. Драгоманова, стали причиною та передумовою їх формування.

Тому, враховуючи вищенаведене, метою даної наукової статті є комплексний аналіз тих християнських основ, які стали причиною та передумовою формування філософсько-світоглядних та державно-правових поглядів М. Драгоманова.

Народився М. П. Драгоманов у м. Гадячі, в небагатій дворянській сім'ї. Після навчання в Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії М. Драгоманов закінчує 1863 р. історико-філологічний факультет Київського університету. Подальший життєвий і творчий шлях його розпадається на три періоди, кожен з яких вирізняється специфічною спрямованістю його творчої енергії.

Перший, Київський, охоплює час від закінчення навчання й до 1876 р.: М. Драгоманов працює вчителем у 2-й Київській гімназії, а після захисту дисертації на тему «Імператор Тіберій» 1864 р. одержує право викладання в Київському університеті. Тут він спочатку працює приват-доцентом, згодом – доцентом кафедри всесвітньої історії. 1869 р. М. Драгоманов захищає магістерську дисертацію «Питання про історичне значення римської історії і Тацит» й наполегливо працює над виробленням філософсько-історичної концепції, що ґрунтувалась на осмисленні ідеї прогресу. Ці самі питання – в центрі його уваги під час стажування протягом 1870–1873 рр. у Львові, Празі, Гейдельберзі, Цюриху, Відні, Флоренції¹.

У російській періодиці він здобуває популярність завдяки серії статей, де з'ясовується ставлення представників української прогресивної громадськості до зовнішньої й внутрішньої політики Російської імперії. Водночас він є одним із лідерів Київської громади. Разом із В. Антоновичем, П. Чубинським, П. Житецьким та іншими громадівцями провадить активну наукову та культурно-просвітницьку діяльність, займається етнографічними та фольклористичними дослідженнями. Результатом цієї типової для представників громадського руху діяльності стало видання разом із В. Антоновичем двотомної праці «Історичні пісні малоруського народу». Через цю діяльність він став першою жертвою хвилі репресій, що завершилась Емським Указом 1875 р. його було звільнено з Київського університету, і він змушений був емігрувати за кордон.